

BRANKO BOŠKOVIĆ

OBRAZOVANJE
U CRNOJ GORI:
VAŽNOST,
TRENDOVI
I EFEKTI

Branko BOŠKOVIĆ*

OBRAZOVANJE U CRNOJ GORI: VAŽNOST, TRENDOVI I EFEKTI

Uvod

OBRAZOVANJE se sve više stavlja u centar razmišljanja o budućnosti savremenog društva jer se pokazuje da je jedan od najvažnijih segmenata razvoja, ali da može biti i zaštita od nekontrolisanog razvoja, što je jednako aktuelno pitanje. Od procesa koji je bio jasno određen, kako vremenski tako i svrhom, obrazovanje je danas proces koji je potpuno otvoren, čije se granice konstantno pomjeraju ka dolje, ali i ka gore. S druge strane, sve se više pokazuje da obrazovanje ima širi spektar funkcija, pa da je i svrha obrazovanja znatno drugačija nego što je ranije bio slučaj. Zato je razmišljanje o obrazovanju važno kako na individualnom, tako i na kolektivnom planu jer sve više vidimo da je za kvalitetno obrazovanje potreban ne samo dobar obrazovni sistem, već i da mora postojati koordinacija između države, obrazovnih institucija, tržišta rada, biznisa itd.

U Crnoj Gori je obrazovanje u fokusu u posljednjoj deceniji, što pokazuje veliki broj važnih akata i reformi koje su usvojene i čija je realizacija u toku. Nakon burnog perioda u kojem je obrazovni sistem bio neopravdano zapostavljen, Crna Gora obrazovanju mora vratiti krucijalnu ulogu iz makar dva razloga: zato što je to formalna obaveza koja se nameće u procesu pridruživanja Evropskoj uniji, a i zato što je to jedini način da se postigne dovoljan stepen kompetitivnosti i sposobnosti građana, kako bi bili ravnopravni sa ostatkom građanstva EU. Ova dva razloga, formalne i više neformalne, ali po karakteru obavezujuće prirode, biće dopunjena nizom drugih razloga, koji će biti navedeni u ovom radu, ali su u opštem smislu najočigledniji.

* Dr Branko Bošković, Humanističke studije, Univerzitet Donja Gorica

Ovdje se posebno naglašava da je ovaj rad drugačiji zato što se ne bavi direktno statistikom vezanom za obrazovnu strukturu stanovništva u Crnoj Gori, već ima za cilj da pokaže šta su najvažniji trendovi u obrazovanju, na koji način se obrazovni sistem u Crnoj Gori mijenjao i šta su opšte karakteristike obrazovanja kao važnog faktora društvene promjene.

Rad je podijeljen u nekoliko djelova. U prvom dijelu se definiše obrazovanje, dok se u drugom dijelu daje prikaz kako bi obrazovni sistem trebalo da izgleda, kao i koje su najvažnije funkcije obrazovanja. Dio nakon toga objašnjava važnost obrazovanja u Crnoj Gori, dok je četvrti dio posvećen prikazu obrazovne strukture crnogorskog stanovništva, kao i osnovnih trendova vezanih za obrazovanje. Peti dio predstavlja diskusija u kojoj se raspravlja o nalazima koji su u radu navedeni.

Šta je obrazovanje?

U vremenu globalizacije i sve bržih promjena koje nas okružuju, mogu se identifikovati segmenti života koji nam omogućavaju lakše savladavanje dinamičnosti savremenog svijeta. Jedan od ključnih segmenata u ovom dijelu je obrazovanje. Obrazovanje ima dugu istoriju, u koju se ovdje zbog prostorne ograničenosti neće ulaziti, ali ono što je najvažnije u savremenom kontekstu je da kroz obrazovanje stičemo mogućnosti za adekvatnije i efikasnije snalaženje u okolnostima nad kojima nemamo kontrolu. Drugačije rečeno, pokazuje se da je posjedovanje znanja i vještina, koje su neraskidivo vezane za obrazovanje, najbolja zaštita od iznenadnih potresa, ekonomskih ili bilo kojih drugih. Obrazovanje se može definisati kao „*društvena institucija*, koja omogućava i promovise sticanje vještina, znanja i širenja ličnih horizonata” (Giddens 2009: s. 834, naglasak u originalu). Isti autor obrazovanje razlikuje od školovanja koje određuje kao „formalni proces kroz koji se prenose određeni tipovi znanja i vještina, uobičajeno kroz unaprijed definisane kurikulume u specijalizovanim okruženjima: školama” (*Ibid.*).

Ovakvo određenje pokazuje da je obrazovanje mnogo širi pojam od školovanja. Ipak, u ovom radu će se obrazovanje koristiti u nešto drugačijem kontekstu, mnogo više ukazujući na obrazovni sistem, što bi bio pojam koji integriše obrazovanje i školovanje. Obrazovni sistem obuhvata sistematsko uređivanje oblasti edukacije kroz određivanje različitih nivoa obrazovanja. Na ovaj način se ukupna populacija svake države može podijeliti prema stepenu dostignuća u obrazovnom sistemu, čime se pokazuje koliki je ukupni stepen „obrazovanosti” građana, ako se uzme da posjedovanje diplome najvećeg stepena to i znači. To je posebno važno jer se stiče i jasan statistički uvid u podjelu populacije

prema obrazovnom dostignuću. S druge strane, sve češći oblici sticanja znanja koji nijesu direktno vezani za obrazovni sistem, kao što su razni oblici usavršavanja znanja i vještina, koji zavise od tržišta rada i nisu organizovani od strane obrazovnih institucija, takođe mogu doprinijeti podizanju stepena obrazovanja populacije. Sve ovo govori u prilog tome koliko je dinamizam savremenog svijeta uticao i na mijenjanje klasičnog obrazovnog sistema. S druge strane, pokazuje se da je neophodna integracija obrazovnog sistema sa ostalim društvenim institucijama, kao što su biznis sektor, ali i tržište rada, koji u značajnoj mjeri diktiraju uslove *zapošljivosti* građana.

Značaj obrazovanja

Kroz koncept zapošljivosti prelamaju se sve socijalne promjene koje obilježavaju posljednjih nekoliko decenija, ali istovremeno i odnos između različitih institucija, kako privatnih tako i javnih, a i odnos između privatnog i javnog. Zapošljivost se može odrediti kao „posjedovanje individualnih kvaliteta i sposobnosti koje su neophodne da bi se ispunile mijenjajuće potrebe poslodavaca i kupaca, čime se omogućava ispunjavanje njegovih ili njenih težnji i potencijala na poslu” (CBI 1999: s. 1, navedeno prema: McQuaid & Lindsay 2005: s. 198). Koncept zapošljivosti ima za cilj da, prije svega, pokaže da nije dovoljno govoriti samo o odnosu stepena zaposlenosti i nezaposlenosti, već da je neophodno ići dalje od ove dihotomije i tražiti model kojim se pojedincima omogućava lakša tranzicija od sistema obrazovanja ka tržištu rada, što je jedna od najznačajnijih promjena u životnom ciklusu (Lindh 2009: s. 138). Ovakav institucionalni okvir je izuzetno zahtjevan zato što treba da integriše potrebe tržišta rada sa ličnim ciljevima i aspiracijama. Odnosno, pojedinci su ti koji kreiraju svoje biografije koje im mogu biti odskočna tačka za nalaženje adekvatnog posla, čime povećavaju šanse za dostizanje životnog stila koji smatraju željenim.

Obrazovanje tj. uloga obrazovnog sistema u kreiranju sposobnih i odgovornih građana je ključna jer treba da im omogući sticanje znanja i vještina koje su aktuelne i koje se mogu nadograđivati. Aktuelnost se pokazuje kao jedno od najvažnijih obilježja obrazovanja jer globalizacija kao proces koji djeluje ujedinjuće, pogotovo na tržištu rada, briše granice između država. Ovo je pogotovo slučaj u Evropskoj uniji, u kojoj se Unija kao cjelina smatra jednim tržištem rada, pa su građani svih država potpuno ravnopravni u ovom dijelu, makar formalno. Zato se pokazuje da one države u kojima je obrazovni sistem najprilagodljiviji potrebama koje globalno tržište rada kreira kao i sve bržim

tehnološkim dostignućima, nude svojim građanima najbolju perspektivu u pogledu mogućnosti zaposlenja.

Pokazalo se da je ekonomska kriza najmanje uticala na građane koji su imali najviši stepen obrazovanja (Eurostat 2017). Sektorska klasifikacija zaposlenja ukazuje na to da je najmanje pogođeni bio sektor usluga, iz razloga što se u ovom dijelu zapošljavaju dominantno pojedinci na najvišim stepenima obrazovanja. Takođe, ovo je dio populacije koji je kontinuirano „pod pritiskom” tehnoloških inovacija, što nameće stalnu potrebu usavršavanja znanja i vještina. Na taj način stvara se fleksibilna radna snaga koja ne zavisi od konkretne situacije, već isključivo od svog znanja i vještina. Iako je koncept ljudskog kapitala znatno širi od obrazovanja, ono je njegov sastavni dio, a istovremeno i osnova na kojoj se ljudski kapital gradi (npr. Giddens 2007). Obrazovni sistem treba da bude kreiran tako da stvara pojedinca koji je aktivan i koji je zainteresovan, a ne samo puki primalac informacija koje treba da reprodukuje. Ovako osmišljeni, inoviran sistem obrazovanja utiče na to da pojedinci postaju zainteresovani, a istovremeno više odgovorni, kako za sebe tako i za druge, pa i svoju društvenopolitičku zajednicu. Takođe, ovakav obrazovni sistem ima podsticajni karakter i treba da stvori okvir u kojem će najveći broj onih koji prolaze kroz njega doći do kraja, odnosno da će kompletirati željeni stepen obrazovanja.

Ovo se pokazuje kao važno jer je najveći stepen društvene isključenosti upravo u onim djelovima društva koji nijesu završili školovanje. Takozvani NEET (Neither in Education, Employment or Training), odnosno osobe koje nijesu ni u sistemu obrazovanja, zaposlenju ili u procesu usavršavanja, pokazuju najveći stepen ranjivosti u odnosu na društvene okolnosti i njihov socijalni status je najugroženiji. Ove osobe su van institucionalnog domašaja i zato je i njihova mogućnost „vraćanja” u sistem dodatno otežana. Društvena isključenost često nije posljedica samo nemanja zaposlenja, već može biti i efekat drugih oblika diskriminacije ili nemogućnosti pojedinca da se uklopi u okolnosti u kojima se nalazi. Zato je uloga obrazovnog sistema dodatna i ovdje jer treba da stvori uslove za razvoj ličnosti koje su prilagodljive ne samo u onom socijalnom miljeu u kojem odrastaju, već i šire. Svijet je toliko globalizovan da ni fizičke ni vremenske prepreke više ni na koji način ne sprečavaju interakciju pojedinaca sa bilo udaljenim tržištima rada, bilo drugim relevantnim i željenim ciljevima. Pripremljenost za ovakve poduhvate zavisi od sistema obrazovanja jer način na koji se prenosi znanje kao i kvalitet samog znanja determinišu mogućnosti pojedinca.

Nejednakosti postaju sve evidentnije i posljedica su faktora koji se ovdje neće razmatrati zbog ograničenosti prostora. Ipak, ono što se može naglasiti je da obrazovanje pruža zaštitu od društvenog isključivanja zato što kroz proces obrazovanja pojedinac dobija ne samo neophodno znanje, već stiče i psihološke

preduslove za prevazilaženje kriza, pogotovo onih koje mogu biti rezultat isključivanja sa tržišta rada (npr. Giddens 2003). Obrazovanje se ovdje idealizuje kao proces koji je otvoren i koji je lako prilagodljiv okolnostima, međutim to često nije slučaj jer su obrazovni sistemi rigidni i teško se mijenjaju, što će podaci u kasnijem dijelu ovo rada i pokazati. Zato je neophodna saradnja države i obrazovnih institucija ne samo u kreiranju optimalnog tržišta rada, već i u kreiranju kurikuluma koji su savremeni i adekvatni.

Obrazovanje se može posmatrati kao jedan od ključnih segmenata reforme države blagostanja. Socijalna politika je sve više pod pritiskom zbog smanjivanja budžeta i sužavanja prostora za djelovanje socijalne države, pa je neophodna reforma koja, između ostalog, obuhvata i sistem obrazovanja. Ovdje se zagovara sve veće kretanje ka stvaranju modela države socijalnog investiranja (Ferrera 2009; Jenson & Saint-Martin 2006; Jenson 2009), što podrazumijeva reformu odnosa država-pojedinac u dvostrukom smislu. Prvo, da se odgovornost za posljedice određenog ponašanja sve više prebacuje sa države na pojedinca, a drugo, da socijalna politika ima sve više aktivacioni karakter. Ovdje se naglašava da se ne zagovara ukidanje socijalne države, već samo njena reforma, a određeni oblici klasične socijalne politike su neophodni i moraju ostati prisutni (Vandebroucke & Vleminckx 2011).

Država treba da se preorijentiše na pružanje usluga kojima se omogućava jednak pristup svim građanima, pogotovo u domenu obrazovanja. Na taj način obrazovanje dobija posebno mjesto u politikama socijalnog investiranja jer je oblik investiranja u građane za budućnost (Jenson 2010). Obrazovanje mora biti dostupno već od najmlađih uzrasta, kako bi se razvijale intelektualne sposobnosti kod djece. S druge strane, obrazovanje je u direktnoj vezi sa porodičnim politikama, za šta su najbolji primjer Nordijske države, koje uspješno integrišu socijalnu politiku u ovom domenu sa obrazovnom. To je slučaj jer se podstiče briga roditelja o djeci kroz plaćena odsustva koja su po pravilu dovoljno duga, o čemu će takođe biti riječi u nastavku teksta. Na ovaj način se pospješuje prirodni priraštaj jer se pruža mogućnost brige o djeci, što je osnova stvaranja aktivnog građanina kasnije, a o čemu je i Erikson pisao, a drugi autori povezali sa odnosima povjerenja u savremenim demokratijama (npr. Giddens 1991). Razvijanje sposobnosti od djetinjstva se dodatno razvija kroz obrazovni sistem, što bi trebalo da rezultira drugačijim odnosom kako pojedinca prema sebi, tako i prema drugima.

Zapošljavanje mladih mora biti u fokusu interesovanja politika koje se realizuju i zapošljavanje tj. uključivanje mladih u procese zapošljavanja odmah nakon završetka studija je cilj koji mora imati prioritet (Bošković 2016; OECD 2010). Neuzimanje u obzir navedenog i ostavljanje „slobdnog prostora” između

završetka željenog nivoa obrazovanja i zaposlenja povećava šansu za slabljenje ljudskog i socijalnog kapitala, koji se mogu pokazati kao veoma važni faktori u skraćivanju perioda provedenih van tržišta rada.

„Države moraju povesti računa o sljedećim mjerama ukoliko žele da preduprije negativno okruženje u kojem mladi treba da traže svoju uspješniju budućnost: obezbjeđivanje dobijanja prepoznatih kvalifikacija u procesu obrazovanja, što pojedine države već rade, kroz razne programe usavršavanja; obezbjeđivanje uspješnog prelaza iz sistema obrazovanja u zaposlenje, što su pojedine države pokušale da urade kroz razne vrste obuka koje kombinuju obrazovanje i posao; pomaganje nezapošljenima u procesu traženja zapošljenja, pri čemu se posebno uspješnim pokazalo pomaganje onima koji traže posao kroz evaluaciju njihovih kompetencija i pomaganje pri nalaženju adekvatnih treninga i dodatnih obuka koje će pružati osobe u koje mladi imaju povjerenja i koji ih mogu adekvatno uputiti u mogućnosti traženja novih zapošljenja” (Bošković 2015: s. 308).

Navedene mjere treba da preduprije mogućnosti povezivanja zaposlenja i tržišta rada kroz veći stepen integracije obrazovnog sistema sa potrebama tržišta. Na taj način se postiže efikasnost, u smislu brzog zapošljavanja svršenih studenata ili nižih nivoa obrazovanja, a istovremeno se smanjuje mogućnost produkcije kadrova koji imaju male šanse da brzo nađu posao. Sve ovo govori u prilog tome da obrazovni sistem više ne može biti posmatran kao potpuno autonoman sistem koji funkcioniše nezavisno od ostatka društvenih procesa, pogotovo vezano za tržište rada. Akademska nezavisnost je neophodna i ne dovodi se u pitanje, zbog već navedenih razloga, ali se obrazovni sistem mora koncipirati na osnovama koje su fleksibilne i prilagodljive čestim i brzim društvenim promjenama.

Zašto je obrazovanje u Crnoj Gori posebno važno?

Kontinuirane promjene kroz koje svijet prolazi, pa i obrazovanje, pogađaju sve pa samim tim i Crnu Goru kao društvo koje je evropski orijentisano i koje stremi ciljevima koje definiše evropski sistem obrazovanja. Crna Gora kao kandidat za članstvo u Evropskoj uniji neminovno je morala ispuniti uslove koje evropski model obrazovanja zahtijeva, a kao što je bilo predviđeno u poglavlju 26 pregovora o članstvu. Obrazovni sistem u Crnoj Gori ima posebno važnu ulogu zato što treba da kreira vrijednosti generacija koje dolaze nakon

turbulentnog perioda, prvo pada jednog režima, a onda i perioda devedesetih godina sa svim problemima koje su donijele. Zato je donekle morao biti napravljen diskontinuitet sa prošlošću i neophodno je bilo stvoriti novi, a onda ga prilagođavati novim okolnostima, tj. integracionim politikama i sve većem otvaranju, ne samo političkom i ekonomskom, već i kulturnom.

Obrazovanje se moralo sagledati na drugi način, kroz redefinisanje i jačanje veze između društva, države i tržišta (Popović 2015: s. 9). Otvaranje Crne Gore prema spolja značilo je i potrebu reorganizacije obrazovnog sistema kako bi se povećale mogućnosti zaposlenja kadrova u Crnoj Gori, ali i inostranstvu. Obrazovni sistem treba da uvede dinamičnost kroz nametanje potrebe stalnog usavršavanja i odgovornosti, kroz stvaranje osjećaja vezanosti ne samo za lične, već i za interese društva kao cjeline, samim tim i drugih ljudi. Odnosno, reorganizacija obrazovnog sistema značila je ne samo prilagođavanje različitih nivoa obrazovnog sistema, već i stvaranje kadrova koji cijeli proces mogu iznijeti. Politička i ekonomska tranzicija mogu se smatrati završenima, ali sve dok praksa i navike ranijih vremena postoje i dalje ne može se reći da je ovaj proces završen. Upravo je uloga obrazovanja ovdje važna, da omogući Crnoj Gori što brži ulazak u evropsko društvo, prevazilazeći tako ranije navike, ali i kroz modernizaciju samog obrazovnog sistema da se još više približi dijelu svijeta kojem želi da pripada.

Jedan od najvažnijih, formalnih, uslova za to je usvajanje zakonodavnog okvira kojim se reguliše sistem obrazovanja. Izvještaj Evropske komisije za Crnu Goru za 2015. godinu naglašava da je u ovom segmentu napravljen napredak kome su prethodile značajne pripreme (European Commission 2015). Ovome je prethodilo usvajanje niza akata koji su omogućili dostizanje navedenog nivoa. Prije svega, važno je pomenuti dva dokumenta koja u sadašnjim okvirima, na nivou Evropske unije definišu ciljeve obrazovanja: *Kopenhaška deklaracija* tj. *Deklaracija za strukovno obrazovanje i osposobljavanje* i Evropske komisije kojom se naglašava da su „[s]trategije životnog obrazovanja i mobilnosti ključne za promociju zapošljivosti, aktivnog građanstva i ličnog razvoja” (The Copenhagen Declaration 2002), koja takođe definiše i ciljeve životnog obrazovanja i osposobljavanja.

Drugo, to je *Briška deklaracija o poboljšanoj evropskoj saradnji u stručnom obrazovanju i usavršavanju za period 2011–2020*, koja ističe potrebu sve veće saradnje svih institucija, pogotovo uzimajući u obzir socijalne trendove i sve veću potrebu jačanja pojedinaca. Ovo su dva dokumenta koja daju osnovu za usmjeravanje sistema obrazovanja, a u Crnoj Gori se može identifikovati niz dokumenata koji uređuju oblast obrazovanja: *Zakon o stručnom obrazovanju*, *Zakon o obrazovanju odraslih*, *Zakon o radu*, *Zakon o državnim službenicima i namještenicima*, *Zakon o visokom obrazovanju*, *Zakon o nacionalnim i stručnim*

kvalifikacijama, kao i *Strategija razvoja stručnog obrazovanja 2015–2020*, kojoj je prehodila slična strategija za period 2010–2014. (Popović 2015).

Svaki od navedenih akata uključuje, u dijelu koji je za to relevantan, segment o važnosti obrazovanja i usavršavanja, kao i mogućnosti za usavršavanje u zavisnosti od stečenog stepena obrazovanja. Sve to govori u prilog tome da je Crna Gora usvojila neophodan zakonski okvir u kojem obrazovanje može igrati ulogu koju bi trebalo da igra, kako je već navedeno u prethodnom dijelu teksta. Međutim, kao što je vrlo često slučaj i u drugim oblastima društvenog djelovanja, postavlja se pitanje je li kvalitetan zakonski okvir dovoljan za postizanje dobrih rezultata u nivou obrazovanja stanovništva, pogotovo ako se Crna Gora poredi sa članicama Evropske unije ili OECD-a.

Obrazovanje u Crnoj Gori: trendovi i analiza

Stepen obrazovanja pokazuje pripremljenost društva za savremeni kontekst i mogućnosti koje globalizacija kao proces pruža. U ovom dijelu se zato daju podaci o tome koliki je stepen obrazovanja građana Crne Gore u poređenju sa dijelom svijeta u koji sebe svrstava, kako kulturološki, tako i u zvaničnim dokumentima. Prije svega, između dva popisa stanovništva, 2003. i 2011. godine, napravljen je značajan pomak u broju građana koji su kompletirali određeni

Tabela 1. Stepen obrazovanja na popisima 2003. i 2011. godine.

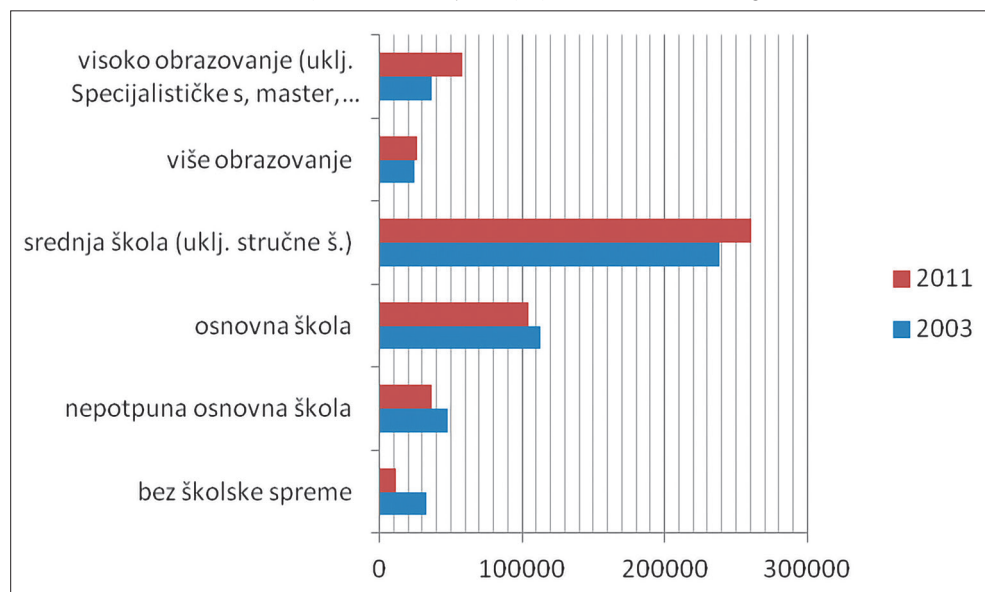
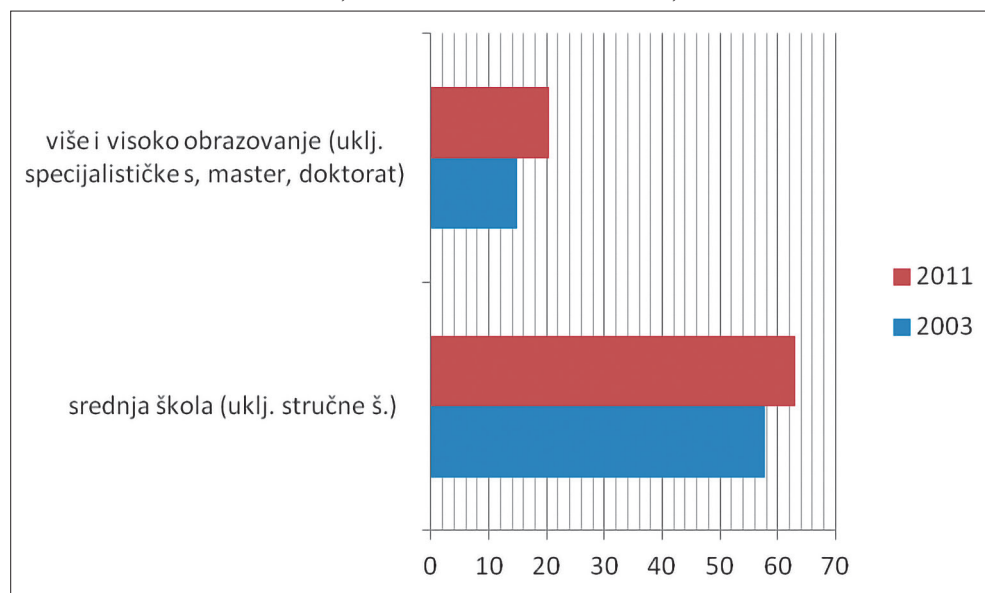

Tabela 2. Procenat građana između 15 i 65 godina sa završenom srednjom školom i visokim obrazovanjem.

stepen obrazovanja, a smanjen je broj onih koji su ostali bez istog ili ga nije su kompletirali.

Prema podacima iz popisa, najveći broj građana Crne Gore, starijih od 15 godina, ima završenu srednju školu i taj broj je ostao neznatno promijenjen (sa 238.671 građana je povećan na 260.277). Broj građana bez školske spreme se smanjio za 2/3, sa 33.298 na 11.324, a broj onih sa nezavršenom osnovnom školom sa 47.688 na 36.738. Broj građana sa diplomom visokog obrazovanja, u koju su uključeni svi nivoi posle završetka trogodišnjih studija (radi lakšeg poređenja), je višetruko povećan, sa 37.017 na 58.245 (svi podaci su preuzeti iz statistike MONSTAT-a). U različitim dokumentima MONSTAT-a za popis 2003. godine navodi se različit ukupan broj stanovnika, na jednom mjestu je to 620.145, a na drugom 612.267, dok je broj stanovnika 2011. godine bio 620.029, pa nije jasno da li se ukupan broj stanovnika povećao ili neznatno smanjio. Stešević i Orlandić u ovom zborniku koriste prvi broj, pa će taj zato i uzeti kao zvaničan, konstatujući da se broj stanovnika Crne Gore neznatno smanjio između dva popisa.

S obzirom na to da metodologija koja se koristi za podatke u Crnoj Gori nije lako uporediva sa podacima OECD-a, koji se u ovom dijelu uzimaju kao relevantni, naglašava se da je moguće djelimično odstupanje u procentima koji su ovdje dati. Ipak, čak i sa tim odstupanjima, zaključci do kojih se dođe ne

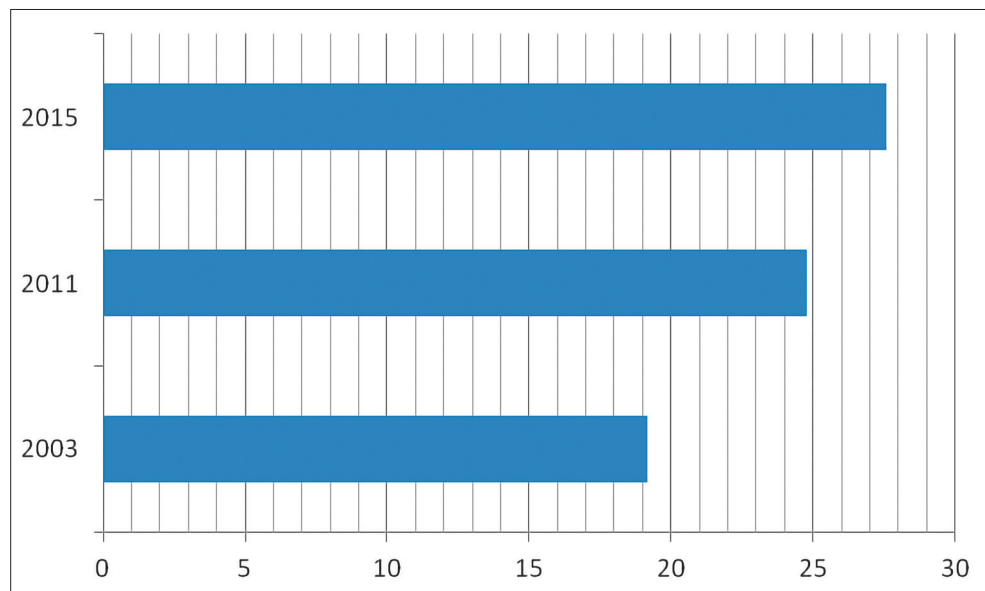
moгу biti dovedeni u pitanje zato što ne utiču na ukupnu sliku koja je data. Pri računanju se u ovom dijelu uzima u obzir kategorija stanovništva od 25 do 65 zato što je to očekivani završetak studija sa jedne i godine penzionisanja sa druge strane. Međutim, neophodno je imati na umu da se ovdje koristi period od 12 godina, što znači da određeni broj onih sa završenim studijama izlaze iz ovih okvira, dok se dodavanjem broja onih sa stečenim diplomama taj broj povećava. Takođe, treba imati na umu da studenti sa završenim osnovnim studijama nastavljaju svoje usavršavanje, pa se zato oni sa višim stepenom obrazovanja ne uzimaju u obzir jer je riječ o istim ljudima.

Zato su brojke koje se ovdje uzimaju ukupan broj svršenih studenata osnovnih studija, neznatno umanjen za oko 0,5% jer je pretpostavka da je u broju onih koji izlaze iz okvira 25–65 godina mnogo manje stanovnika sa diplomom fakulteta, nego sa nižim stepenima obrazovanja, što između ostalog i podaci od 2003. do 2011. i potvrđuju. Ukupan broj građana koji su između 25 i 65 godina, a koji su završili tercijarno obrazovanje (prema određenju OECD-a), od 2003. do 2011. godine, povećao sa 19,1% na 24,8%. Ovi podaci govore u prilog tome da se broj stanovnika koji su završili fakultet ili viši stepen obrazovanja povećao za oko petinu za osam godina.

U ranije objavljenom radu (Bošković 2013), autor ovog rada naglašava da se od 2004. do 2011. broj upisanih studenata u Crnoj Gori povećao sa 11.000 na više od 22.000 studenata, što je više nego dvostruki rast. S druge strane, ukupan broj diplomiranih studenata se od 2010. do 2015. godine smanjio sa 3.086 na 2.855 (Zavod za statistiku 2016a). Ukupan broj onih koji su završili specijalističke studije se u ovom periodu povećao sa 1.230 na 1.466, magistarske — smanjio sa 248 na 237, a broj onih koji su završili doktorske studije povećao sa 14 na 16 (Zavod za statistiku 2016c). Imajući na umu da su studenti koji su završili osnovne studije oni koji su dalje nastavili svoje usavršavanje, može se uzeti da je prosječno svake godine broj stečenih fakultetskih diploma uvećavan za oko 3.000. Ukupan broj stanovnika Crne Gore između 25 i 65 godina u 2015. godini je 326.037 (Zavod za statistiku 2016b), pa se zato može tvrditi da je ukupan broj svršenih studenata, sa svim nivoima studija u 2015. godini, okvirno oko 92.000. Procentualno, to izgleda kao u tabeli 3.

Ukupan broj stanovnika između 25 i 65 godina sa visokim stepenom obrazovanja u Crnoj Gori u odnosu na broj stanovnika ove dobi u 2015. godini iznosi 27,6%, pa možemo reći da malo više od jedne četvrtine ovog dijela stanovništva ima završen fakultet ili viši stepen studija. Posmatrajući ukupno stanovništvo u Crnoj Gori, ta brojka može biti neznatno veća iz razloga što su u populaciji starijoj od 65 godina značajno manje zastupljeni oni sa visokim stepenom obrazovanja. Ako ovu brojku uporedimo sa ostatkom svijeta, dolazimo do zaključka

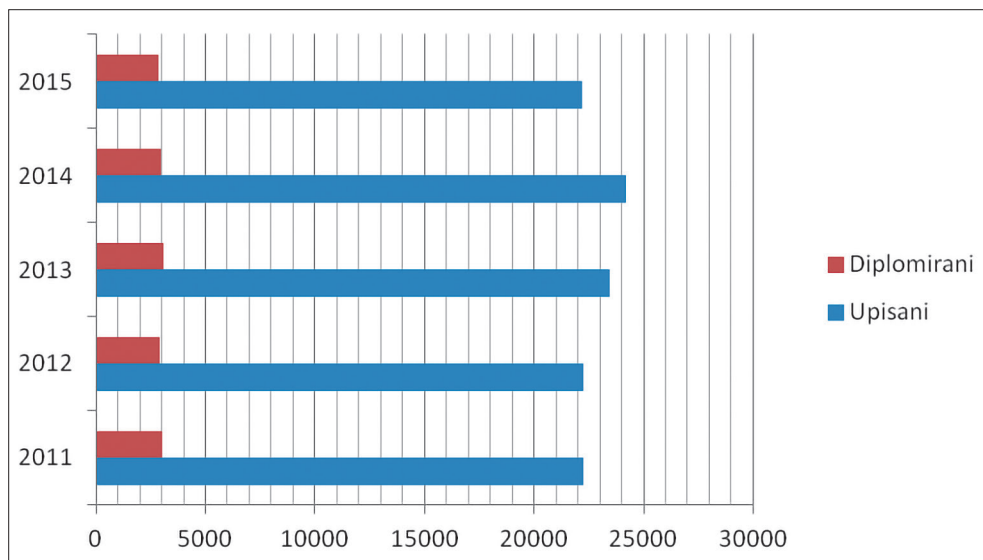
Tabela 3. Procenat građana između 25 i 65 godina sa visokim obrazovanjem.

da je Crna Gora sa procentom skoro 28% na nivou Njemačke, Poljske i Slovačke, malo više iznad Mađarske, Kostarike i Portugala, a znatno iznad npr. Italije ili Turske koje imaju manje od 20% svršenih visokoškolaca u dobi od 15 do 65 godina (OECD 2015). S druge strane, ovaj nivo je znatno ispod prosjeka članica OECD-a, koji iznosi 35%, pa je zato Crna Gora ispod ekonomski najrazvijenijih država kao što su Španija, Francuska, Holandija, a daleko ispod npr. Švajcarske, Finske, Irske, Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država itd. (*Ibid.*).

Ovdje je posebna pažnja posvećena nivou fakulteta tj. završetka studija na osnovnom ili višem nivou jer je to nivo koji postaje opšti minimum za najveći broj zaposlenja. Zato ga uzimamo kao adekvatan pokazatelj ukupnog stepena obrazovanja stanovništva i koristiće se kao ključni nivo obrazovanja i u nastavku rada. Međutim, to nije dovoljan kriterijum jer pruža samo ukupnu sliku, pa će se ovdje ukazati na još nekoliko važnih segmenata. Prije svega, polna struktura kako upisanih, tako i svršenih studenata u Crnoj Gori i dalje varira. Od 2004. godine pa sve do danas broj upisanih studentkinja veći je od broja upisanih studenata, ali sa tendencijom smanjivanja, pri čemu je ta razlika 2004. godine iznosila oko 20%, a 2015. godine iznosi oko svega 8% (Bošković 2013; Zavod za statistiku 2016e). Sličan trend postoji i u Evropskoj uniji, s tim što je ova razlika oko 10% u cijelom periodu (Bošković 2013). Međutim, ako se uzme u obzir broj diplomiranih studenata, onda se dobija potpunija slika i to je razlika između polova znatno izraženija.

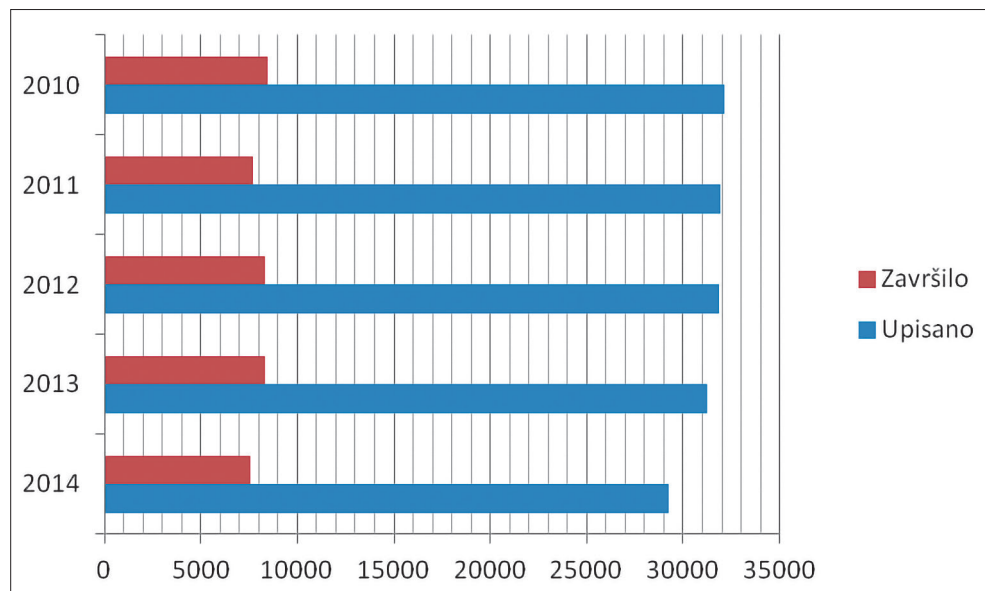
Tabela 4. Broj upisanih i diplomiranih studenata na osnovnim studijama od 2011. do 2015. u Crnoj Gori.

U Crnoj Gori je od ukupnog broja diplomiranih studenata 2004. godine oko 70% bilo ženskog pola, a u 2015. godini je taj broj nešto iznad 62%. (Bošković 2013; Zavod za statistiku 2016a). U Evropskoj uniji postoji takođe sličan trend (Eurostat 2017). Ovi podaci potvrđuju činjenicu da su osobe ženskog pola sve više zainteresovane za dostizanje obrazovnog statusa koji prevazilazi isključivo srednju školu. Ova tvrdnja dodatno je potvrđena činjenicom da je sličan odnos i na postdiplomskim studijama, kako pri upisu, tako i pri završetku studija (Zavod za statistiku 2016c). Ono što je mnogo veći problem je što za Crnu Goru nijesu dostupni podaci o stepenu zaposlenosti studenata koji su nedavno završili studije. U Evropskoj uniji ova brojka iznosi 76,9% i od 2008, kada je bila najviša (82%), bila je u konstantnom padu, dok je u posljednje dvije godine zabilježen manji stepen rasta (Eurostat, 2017). Po državama, brojka varira od 45,2% u Grčkoj do čak 95,1% na Malti (*Ibid.*). U Makedoniji iznosi 48%, dok je u Hrvatskoj 62,6% (*Ibid.*).

Razlika u broju upisanih i svršenih studenata sugerise da značajan dio studenata ne diplomira na vrijeme, a i da određeni broj odustaje od studija. Tabela 4 prikazuje broj upisanih u odnosu na broj diplomiranih studenata na osnovnim studijama u posljednjih pet godina. Ovdje se vidi da je broj diplomiranih studenata u odnosu na upisane oko 13%, što znači da od deset skoro devet studenata ne diplomira u roku. Postavlja se pitanje šta se dešava sa ovim studentima. Odnosno, na koji način se mogu pratiti njihove životne putanje, jer brojke govore o tome da je riječ o vrlo značajnom broju pojedinaca.

Tabela 5. Broj upisanih i svršenih srednjoškolaca u Crnoj Gori od 2010. do 2014. godine.

Govoreći o nižim nivoima obrazovanja, u Izvještaju OECD-a za 2016. godinu zaključuje da se u državama članicama ove organizacije očekuje da preko 3/4 upisanih srednjoškolaca ovaj nivo i završi, dok u nekim zemljama taj broj ide i iznad 90% (OECD 2016: s. 47). U Crnoj Gori u periodu od 2010. do 2014. godine, što je period za koji su podaci dostupni, broj srednjoškolaca koji završi srednju školu je prosječno oko 25% ukupnog broja upisanih đaka. Tabela 5 prikazuje ovaj odnos. Ovi podaci obuhvataju sve nivoe srednjoškolskog obrazovanja i ukazuju na ekstremno nizak nivo završavanja srednje škole. S druge strane, postavlja se pitanje kako je broj studenata koji se svake godine upisuju na fakultete skoro trostruko veći od broja svršenih srednjoškolaca, pogotovo s obzirom na to da postoji kontinuitet između sva tri indikatora, u smislu brojnosti za svaki pojedinačno. Zbog toga opravdano sumnjamo u valjanost ove statistike, ali s obzirom na to da je jedina dostupan i zvanična, koristimo je u cjelini.

Diskusija

Prethodni podaci daju isključivo statistički prikaz obrazovne strukture crnogorskog društva. Odnosno, pruža se uvid u to koliko je crnogorsko društvo obrazovano, posmatrano prema podacima kojima raspolažemo. Ovi podaci nude isključivo kvantitativni prikaz, koji pruža opštu sliku, ali ne otkriva

više detalja o kvalitativnim karakteristikama u ovom segmentu. Ovdje mora biti naglašeno da je dalje tumačenje podataka znatno otežano zato što zvanična statistika za Crnu Goru za značajan broj indikatora nije dostupna, pa se zato moramo ograničiti na one podatke do kojih je moguće doći, kao i one koji su dostupni u okviru istraživanja koja su realizovana u okviru projekta „Sociološki presjek crnogorskog društva”.

Izvještaj UNDP-ja za 2015. godinu pokazuje da je indeks ljudskog razvoja za Crnu Goru 0,802, što je svrstava u grupu država sa izuzetno visokim indeksom i takođe indeksom koji je daleko najviši u regionu, jedino je Hrvatska bolje rangirana (UNDP 2015). Indeks ljudskog razvoja čine tri komponente: očekivano trajanje života, mogućnost sticanja znanja, koja se pokazuje kroz srednju vrijednost odnosa godina školovanja i godina školovanja, i mogućnost dostizanja određenog standarda života, koja se pokazuje kroz bruto nacionalni dohodak po stanovniku (*Ibid.*: s. 3). Govoreći o drugom od tri, u Crnoj Gori se pokazuje trend rasta vremena provedenog u školovanju, što govori u prilog tome da sve veći broj ljudi upisuje fakultet, što je u ovom tekstu i naglašeno.

Očekivano vrijeme školovanja u Crnoj Gori je 15,2 godine, što nas stavlja u nivo Brazila, Čilea i Letonije, ali znatno ispod država koje su visokorangirane na listi UNDP-ja: Norveška (17,5), Australija (20,2), Danska (18,7), Holandija (17,9), a bliže npr. Švajcarskoj (15,9) (*Ibid.*). Obrazovani sistemi su drugačije strukturirani i to može biti značajan faktor razlike u ovom dijelu, ali je takođe pokazatelj rasta jer je prije 10 godina ova brojka u Crnoj Gori iznosila 13,1. Zato je očekivano da će broj onih koji imaju fakultetsku diplomu rasti u odnosu na broj svršenih srednjoškolaca, međutim, samo po sebi ovo ne mora imati velikog značaja. Kao što je već naglašeno (Bošković 2013), ukoliko mogućnosti zapošljavanja ne rastu sa završenim većim stepenom obrazovanja, onda ova statistika ne igra važnu ulogu. Takođe, polne razlike koje se pokazuju u drastično većem broju osoba ženskog pola koje završe fakultet, u odnosu na muškarce, takođe ne znače ništa ako se broj žena koje se zapošljavaju takođe ne povećava. U ovom dijelu se vidi koliko je neophodno da tržište rada bude blisko povezano sa sistemom obrazovanja jer slaba zapošljivost nakon fakulteta umanjuje važnost tog stepena studija.

S druge strane, postavlja se pitanje koliko je kvalitetan sistem obrazovanja u Crnoj Gori, za šta ne postoji dovoljno statistike. Milić (Milić 2011) se bavi problemom kvaliteta srednjoškolaca u Crnoj Gori i zaključuje da postoji velika razlika između stvarnog kvaliteta đaka i njihovog uspjeha u školi prikazanog kroz ocjene koje dobijaju. Autor donosi ovakav zaključak na osnovu rezultata PISA testova koji ne ocjenjuju niti faktično znanje studenata, niti kvaliteta kurikuluma, već smjernice kako bi obrazovni sistem trebalo da se razvija tj.

na koji način treba da se investira u đake (*Ibid.*: s. 76). Rezultati PISA testiranja u 2009. godini pokazuju da su crnogorski đaci znatno ispod OECD prosjeka, koji iznosi oko 500 poena, od 600 mogućih, sa rezultatom 408 poena (Milić 2011; OECD 2009). Rezultat za 2012. godinu, koji je posljednji dostupan, iznosi 410, dok je najbolji rezultat đaka u Šangaju, prosječan rezultat na nivou OECD država je 494 (OECD 2014). Sve evropske države su ispred Crne Gore, a najbliža po rezultatu je Bugarska sa 439. Milić upozorava da posebnu pažnju treba obratiti na čitalačku pismenost đaka, u kojoj se pokazuju loši rezultati, jer ona utiče na ukupnu uspješnost đaka u drugim oblastima, posebno u sticanju uslova za životno obrazovanje (Milić 2011: s. 80). Kroz ovaj segment se pokazuje da đaci u Crnoj Gori, sudeći prema rezultatima PISA testova, kasne dvije školske godine za svojim vršnjacima, ako se posmatra prosjek OECD članica (*Ibid.*).

Sve ovo je znak upozorenja da obrazovni sistem u Crnoj Gori mora i dalje se razvijati i prilagođavati savremenim trendovima. To znači da se đaci moraju učiti da obrazovanje ima smisao i važnost u kontekstu kako je navedeno na početku ovog rada, a ne samo kao pokušaj dobijanja određene ocjene i u konačnom željenoj diplomi. Na ovaj način se obesmišljava osnovna uloga obrazovanja, a to je stvaranje ljudskog kapitala koji će omogućiti željeni životni stil, kao i lakše životne tranzicije i veću zaštićenost u situacijama nestabilnosti i kriza. Najveći problemi kurikuluma u crnogorskom obrazovnom sistemu su: nedostatak metodološkog pluralizma u obrazovnom procesu, nefleksibilnost preopterećenih kurikuluma, nedostatak multidisciplinarnog i interdisciplinarnog znanja, nizak nivo znanja i ljudskog kapitala, slab sistem monitoringa i implementacije kurikuluma, neadekvatni tehnički i materijalni uslovi za implementaciju programa (Milić 2011: s. 84–5). Sve ovo ima za posljedicu nedostatak kritičkog razmišljanja i slabe mogućnosti rješavanja problema, govoreći uopšteno. Zato se postavlja pitanje kolika je zaista uspješnost obrazovnog sistema u Crnoj Gori i mogu li fakulteti da nadoknade ono što je propušteno u ranijim stadijumima obrazovanja. Psihološki posmatrano to je teško iz razloga što je propušteno tokom perioda najintenzivnijeg razvoja ličnosti, pa je formirane obrasce teško mijenjati, već samo mogu biti nadograđeni. Osim toga, ovi rezultati pokazuju da obrazovanje i dalje ima pasivnu komponentu, tj. da ga srednjoškolski dominantno ne percipiraju kao mogućnost, već kao obavezu. Samim tim, obrazovanje kao investiranje, što je model budućnosti, teško je primjenjivo jer ne može donijeti očekivane rezultate.

Razlika između broja upisanih i broja studenata koji u roku završe studije može se tumačiti kao posljedica prethodno navedenog problema. Nepripremljenost na drugačije okolnosti rada, koje se mnogo više oslanjaju na individualni

angažman i imaginaciju, nego što je to slučaj sa nižim nivoima obrazovanja (makar u teoriji), može biti efekat stila učenja koji nije zahtijevao ove komponente, već isključivo memorisanje zahtijevanog. Moderno obrazovanje treba da se zasniva na temama, a ne na lekcijama (Milić 2011) i na osnovu već izrečenog ne može se dati jasan odgovor na pitanje koliko je obrazovni sistem u Crnoj Gori u ovome uspio, ali se naslućuje da nije dovoljno. S druge strane, postavlja se pitanje koliko su visokoškolske ustanove uspješne u primjenjivanju ovakvog modela učenja, koji je dominantno okrenut ka studentima, a ne polazi od studenta ka fakultetu. Odnosno, koliko studije omogućavaju studentu ispoljavanje ličnih kvaliteta pored isključivo ispunjavanja očekivanih obaveza koje su date kroz kurikulume.

Nedostatak podataka u dijelu koji se odnosi na potrošnju na obrazovanje, kao procenat BDP-a, takođe značajno ograničava procjenu uspješnosti crnogorskog obrazovnog sistema. Prema statistici Svjetske banke, većina najrazvijenijih država EU ulaže preko 5% u obrazovanje, mada ta brojka varira (The World Bank 2017). Takođe, nije moguće vidjeti koliko se ulaže u koji stepen obrazovanja, ali je jedan od pozitivnih aspekata visokoškolvstva to što je jedan dio studijskih programa besplatan. S druge strane, način vrednovanja uspjeha u srednjoj školi, kako je trenutno uređeno, nije u potpunosti adekvatan jer kvalitet srednjih škola varira, što pokazuju razlike u uspjehu u srednjoj školi i na fakultetu. Zato treba razmišljati o dodatnim oblicima provjere, pogotovo imajući u vidu da je riječ o visokom iznosu sredstava koja se obezbjeđuje iz budžeta.

Jednako nedostupna statistika o odnosu broja đaka prema broju predavača u različitim nivoima obrazovanja ograničava upoređivanje Crne Gore sa ostalim državama. Tendencija smanjivanja broja đaka doprinosi kvalitetu obrazovnog sistema i omogućava kvalitetniji pristup pojedincu, što je jedan od najvažnijih segmenata stvaranja države socijalnog investiranja. Manji broj đaka bi značio veću mogućnost individualnog pristupa, kojim bi se povećale šanse da bez obzira na mogućnosti, u svakom smislu, makar u početnom dijelu đaci budu podstaknuti jednako, kako bi se spriječilo zaostajanje već na početku.

Sve ovo govori u prilog tome da su efekti obrazovanja, kao jedne od ključnih oblasti u određivanju kompetitivnosti i sposobnosti jednog društva da se nosi sa modernizacijom, koja se nameće kao neminovna u Crnoj Gori — još uvijek neistraženi i da je neophodno intenzivnije raditi na tome. Nedostatak statističkih podataka ukazuje na to da Crna Gora još uvijek nema mehanizme mjerenja uspješnosti u pojedinim oblastima, kao što je upravo obrazovanje. Zato je nemoguće ispratiti neke od ključnih trendova na osnovu kojih bi se mogli donijeti zaključci o tome koliko je crnogorski obrazovni sistem efikasan. Ovo značajno umanjuje i mogućnosti daljih procjena vezano za obrazovanje u

Crnoj Gori, osim opštih zaključaka koji su doneseni u početnom dijelu, vezano za broj stanovnika sa određenim stepenom obrazovanja.

Ipak, sve veća zastupljenost više i visoke stručne spreme u stanovništvu Crne Gore govori o tome da je trend podizanja nivoa obrazovanja prisutan i da je u tom dijelu Crna Gora sve kompetitivnija i bliža državama Evropske unije. Posljedica toga bi trebalo da budu veće mogućnosti mobilnosti radne snage i veća kompetitivnost u trenutku dobijanja članstva u EU. Osim toga, ovakav trend bi trebalo da znači i veći stepen zaštite, posmatrano kroz kompetitivnost, u slučaju gubljenja posla ili drugih okolnosti koje bi dovele do promjene radnog mjesta.

Konačno, ukupna slika bi bila najpotpunija ako bi se koristili podaci o socijalnom položaju vezano sa stepen obrazovanja, koji bi pokazali koliko viši stepen obrazovanja korespondira sa socijalno-ekonomskim položajem pojedinca. U ovom radu zbog prostora nije moguće obuhvatiti i taj segment, za šta bi bila potrebna sveobuhvatnija analiza, koja bi uključila i analizu zakonskog okvira. Ovakav pristup bi dao cjelokupnu sliku o obrazovanju i efektima koje obrazovanje ima na stanovništvo u Crnoj Gori, najšire posmatrano. Istraživanje rađeno u okviru ovog projekta („Svakodnevni život socijalnih slojeva”) pokazuje da stepen obrazovanja korespondira sa različitim životnim stilovima, ali se ne može reći da je obrazovanje najvažniji faktor u ovom smislu. Ipak, prema rezultatima ovog istraživanja, najveći broj crnogorskih građana (43,8%) kvalitetno obrazovanje vidi kao najznačajniji faktor za napredovanje. Način razmišljanja o važnosti obrazovanja varira u odnosu na pol, a stepen društvenog aktivizma takođe varira u odnosu na stepen obrazovanja (*Ibid.*). Osim toga, oblici aktivizma takođe variraju u zavisnosti od stepena obrazovanja (*Ibid.*).

Ovakvi zaključci ukazuju da je obrazovanje značajna determinanta ne samo mogućnosti koje se stiču, već i da utiče na životni stil, samim tim, da se kroz obrazovanje stiču ne samo i isključivo znanja i vještine, već i navike. Ovo je naglašeno u prethodnom dijelu teksta i potvrđuje se da u slučaju građana Crne Gore takođe ima smisla i da zbog toga obrazovanje ne treba posmatrati kao pasivnu komponentu, već kao oblik direktnog uticaja na ličnost, navike, ponašanje i osjećaj odgovornosti. Moderno obrazovanje prevazilazi granice pružanja informacija i upućivanja u postojeće stanje, pa zato i obrazovni sistem u Crnoj Gori mora biti i dalje usavršavan, kako bi crnogorsko društvo izgradilo kvalitetnu osnovu za dalju modernizaciju i demokratizaciju društvenih odnosa.

Zaključak

Kao što je na početku i naglašeno, u ovom radu se obrazovanje analizira i kvalitativno i kvantitativno, ali veći akcenat je na kvalitativnoj analizi. To ovaj tekst izdvaja od ostatka u ovom zborniku, ali istovremeno se i uklapa u njega jer se argumentacija kreće u istom smjeru kao i za ostatak radova. Naime, jedan od najvažnijih zaključaka ovog rada je da je u Crnoj Gori neophodna veća međuinstitucionalna saradnja, što se pogotovo odnosi na obrazovni sistem, kako bi obrazovanje dobilo mjesto koje bi trebalo da mu pripada. Odnosno, da obrazovni sistem mora biti sprega između institucija kojima se građanima omogućava da dobiju šansu da ostvare svoje mogućnosti. Drugačije rečeno, država treba da uredi obrazovni sistem tako da bude kompetitivan i dovoljno privlačan, a istovremeno da znanje koje se stiče bude aktuelno i upotrebljivo, kako bi oni koji ga stiču imali najveću korist od njega. Posmatrano sa druge strane, država bi na ovaj način jednako imala korist jer bi se stvarali aktivni, sposobni, upotrebljivi i odgovorni građani.

Rezultati popisa 2003. i 2011. godine ukazuju na to da građani Crne Gore sve više upisuju, ali i završavaju fakultete, odnosno postoji tendencija rasta populacije sa fakultetskom diplomom. Ovo nam govori da je veći stepen obrazovanosti građana, u smislu nivoa obrazovanja, opšti trend. Međutim, nedostatak adekvatne statistike vezano za tržište rada i mogućnosti zapošljavanja nakon svršenih studija ovu analizu čini nepotpunom. Ukoliko šansa za dobijanje posla ne raste srazmjerno, onda obrazovni sistem nije adekvatno umrežen sa tržištem rada. S druge strane, vidimo da postoji nesrazmjera u polnoj strukturi svršenih studenata, što može biti dodatni problem ako se analizira uspješnost zapošljavanja.

Kvalitet obrazovnog sistema se ipak ne može mjeriti samo brojem upisanih, odnosno svršenih studenata ili srednjoškolaca. Rezultati PISA testiranja srednjoškolaca u Crnoj Gori pokazuju ozbiljno zaostajanje u kvalitetu znanja koje posjeduju, pogotovo u poređenju sa evropskim državama. Na duže staze, ovo može predstavljati ozbiljan problem jer se propušteno znanje i razvoj kognitivnih sposobnosti u osnovnoj i srednjoj školi kasnije teško mogu nadoknaditi. Odnosno, stvara se deficit sposobnosti koji dobija na značaju ako imamo na umu mogućnost članstva u Evropskoj uniji i umrežavanja sa ostatkom država članica EU.

Sve ovo govori u prilog tome da obrazovni sistem u Crnoj Gori treba dodatno analizirati sa svih aspekata koji su u ovom radu pomenuti i dodatno raditi na razvoju njegove uspješnosti. Stvaranje sposobnih i odgovornih građana od krucijalne je važnosti za prosperitet društva u cjelini. Rast broja visokoobrazovanih građana mora pratiti i adekvatna međuinstitucionalna saradnja, kako bi se iskoristili svi potencijali, kako pojedinačni tako i kolektivni.

Literatura

- [1] Bošković, B. (2013). „Žene i obrazovanje: evropska perspektiva Crne Gore”. U: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja. *Obrazovanje i razvoj*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, pp. 328–336.
- [2] Bošković, B. (2015). „Globalizacija i nejednakost: budućnost mladih u Evropi”. U: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja. *Globalizacija i kultura*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, pp. 304–309.
- [3] Copenhagen Declaration (2002). *Declaration of the European Ministers of Vocational Education and Training, and the European Commission*, Convened in Copenhagen on 29 and 30 November 2002, on Enhanced European Cooperation in Vocational Education and Training. Dostupno na: http://europa.eu.int/comm/education/copenhagen/copenhagen_declaration_en.pdf.
- [4] European Commission. (2015). *Montenegro 2015 Report*. SWD (2015) 210 final. Dostupno na https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2015/20151110_report_montenegro.pdf.
- [5] Eurostat. (2017). *Population and Social Conditions*. On-line baza podataka, dostupno na http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database.
- [6] Ferrera, M. (2009). From the Welfare State to the Social Investment State. *Rivista Internazionale di Scienze Sociali*, 117, 3/4, pp. 513–528.
- [7] Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- [8] Giddens, A. (2003). A New Agenda for Social Democracy. U Giddens, A. (Eds.). *The Progressive Manifesto. New Ideas for the Centre-Left*. Cambridge: Polity, pp. 1–34.
- [9] Giddens, A. (2007). *Europe in the Global Age*. Cambridge: Polity Press.
- [10] Giddens, A. (2009). *Sociology (Sixth Edition)*. Cambridge: Polity.
- [11] Jenson, J., & Saint-Martin, D. (2006). Building blocks for a new social architecture: the LEGOTM paradigm of an active society. *Policy & Politics*, 34, 3, pp. 429–51.
- [12] Jenson, J. (2009). Redesigning Citizenship Regimes after Neoliberalism. Moving Towards Social Investment. U Morel, N., Palier, B., & Palme, J. (Eds.). *What Future for Social Investment? Research Report*, Stockholm: Institute for Futures Studies, pp. 27–44.
- [13] Jenson, J. (2010). Diffusing Ideas for After Neoliberalism. *Global Social Policy*, 10, 1, pp. 59–84.
- [14] Lindh, T. (2009). The Future Needs for Social Investment in Ageing Population: Sweden as a Pilot Case. U Morel, N., Palier, B., & Palme, J. (Eds.), *What Future for Social Investment? Research Report*, Stockholm: Institute for Futures Studies, pp. 131–142.
- [15] McQuaid, R., & Lindsay, C. (2005) The concept of employability. *Urban Studies*, 42, 2, pp. 197–219.
- [16] Milic, S. (2011). Montenegro in the PISA study. *CEPS Journal*, 1, 3, pp. 75–96.
- [17] OECD. (2009). *PISA 2009 Results: Executive Summary*. Dostupno na <https://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/46619703.pdf>.
- [18] OECD. (2014). *PISA 2012 Results in Focus. What 15-year-olds know and what they can do with what they know*. Paris: OECD.
- [19] OECD. (2015). *Education at a Glance 2015. OECD indicators*. Paris: OECD
- [20] Popović, M. (2015). *Obrazovanje odraslih u Crnoj Gori*. Podgorica: Juventas.
- [21] The World Bank. (2017). *Expenditure on education as % of total government expenditure (%)*. Dstupno na: <http://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GB.ZS>.
- [22] UNDP. (2015). *Human Development Report 2015. Work for Human Development*. New York: United Nations Development Programme.

- [23] Vandenbroucke, F., & Vleminckx, K. (2011). *Disappointing poverty trends: is the social investment state to blame? An exercise in soul-searching for policy-makers*. CSB Working Paper, 11/01.
- [24] Zavod za statistiku MONSTAT. (2005). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003. Stanovništvo. Školska sprema i pismenost*. Podgorica: Zavod za statistiku.
- [25] Zavod za statistiku MONSTAT. (2015). *Srednje obrazovanje. Srednje škole i škole za djecu sa posebnim potrebama, početak školske 2014/2015. godine*. Podgorica: MONSTAT.
- [26] Zavod za statistiku MONSTAT. (2016a). *Diplomirani studenti — osnovne studije 2015. godina*. Podgorica: MONSTAT.
- [27] Zavod za statistiku MONSTAT. (2016b). *Procjene stanovništva i osnovni demografski pokazatelji, 2015. godina*. Podgorica: MONSTAT.
- [28] Zavod za statistiku MONSTAT. (2016c). *Specijalisti, magistri i doktori nauka 2015. godina*. Podgorica: MONSTAT.
- [29] Zavod za statistiku MONSTAT. (2016d). *Srednje obrazovanje. Srednje škole i resursni centri — kraj školske 2014/2015. godine*. Podgorica: MONSTAT.
- [30] Zavod za statistiku MONSTAT. (2016e). *Upisani studenti — osnovne studije. Akademski 2015/2016. godina*. Podgorica: MONSTAT.